

СЪВЕТСКА РУСИЯ: АСПЕКТИ НА ИДЕОЛОГИЧЕСКИЯ ПРОЧИТ (НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ПЪТЕПИСНИ КНИГИ ОТ 20-ТЕ И 30-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ ВЕК)¹

Мария Русева

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Настоящата статия се фокусира върху образа на Съветска Русия от междувоенния период, който се изгражда в пътеписните книги на Ана Карима „В днешна Русия“ (1928), д-р Христо Стойков „В Съветска Русия“ (1930) и на проф. Асен Златаров „В страната на Съветите“ (1936). Страната е представена в процес на непрекъсната обнова, при която обликът на някогашна царска Русия отстъпва пред надигащата се широкомащабна архитектура на Съветска Русия. Поставя се акцент върху стремежа на пътешествениците да предложат, доколкото това е възможно, максимално неутрални наблюдения за българския читател, като представят моментни образи от идеологическото преустройство на руската действителност.

Ключови думи: пътуване, Съветска Русия; Ана Карима; Христо Стойков; Асен Златаров; българска междувоенна литература

Съветският съюз през 20-те и 30-те години на ХХ век се радва на голям интерес от страна на Запада, като той се проявява както в предприемането на целенасочени пътувания за разглеждане и опознаване на съветското общество, така и в появата на множество пътеписни книги и дневници, отразяващи преките наблюдения и впечатления на чужденеца от съветската земя. Ключова роля за начина, по който западният читател възприема Съветска Русия, според френския философ и социолог Реймон Арон изиграва интелигенцията. В книгата „Опиумът на интелектуалците“ (1955) Арон извежда на преден план образа на симпатизиращите на комунизма интелектуалци (communisant) – „онези, които не принадлежат към партията, но чиито симпатии са със Съветския свят“ (Aron 1962, ix). Причините за силната вълна на възторг могат да се търсят в различни посоки: в икономически план – във връзка с нарастващата бедност, безработица и неравенство при настъпването на Голямата депресия в развитите държави, както и в политически – с надвисващата сянка на фашизма и национал-

социализма над Европа² и др. (Hollander 2017). Не на последно място, в изследването „Политически пилигри“ (1981) унгарският социолог Пол Холандър изтъква съществена атрактивна черта на съветското общество – неговата „привидна автентичност“, предвид факта, че се намира в „процес на затваряне на пролуката между социалните идеали и тяхната реализация“ (Hollander 2017). Доближаването на Съветска Русия до утопията за идеално общество обаче не се разглежда едностранчиво: от една страна, съветският строй се представя одобрително и възхвалително, а от друга – постепенно неговият ореол се развенчава и се превръща в обект на щателна критика и изобличение³.

В българската литература между двете световни войни се наблюдава сходно явление – образът на Съветския съюз се изгражда полемично и амбивалентно както посредством появата на изцяло положителни, така и на крайно критични книги. Сред корпуса от текстове, посветени на Русия, обаче се открояват три пътеписа, които ще влязат във фокуса на внимание на настоящата статия: „В днешна Русия“ (1928) на писателката Ана Карима, „В Съветска Русия“ (1930) на д-р Христо М. Стойков и „В страната на Съветите“ (1936) на професор Асен Златаров. Изброените автори заемат неутрална позиция по отношение на комунистическата доктрина и открито изразяват своите симпатии към руския народ, а книгите им могат да бъдат успоредени с голямата западноевропейска вълна от текстове на интелектуалци, целящи да представят новия обществен живот в Русия.

В разглежданите книги пътешественикът пристъпва към Съветска Русия с нескрито любопитство във връзка с новите реалности – тя е непозната страна, обвита в неизвестност, която провокира интереса както с радикалните промени, наложени при установяването на съветския обществен строй, така и с противоречивата информация, с която те се отразяват отвъд границите ѝ. Художественият образ на Русия не се изгражда като утопия, а като процес на непрекъсната обнова, изкривена до крайност – интензивно развитие и бесен кипнеж, „динамизъм и напрежение“ (Zlatarov 1936, p. 97). Във водещите руски центрове – Москва и Ленинград, се разразява строителна треска, при която обликът на някогашна царска Русия отстъпва и се смаява пред надигащата се широкомащабна архитектура на Съветска Русия. Пред погледа на пътешественика се запечатва моментният образ на идеологическото преустройство на руската действителност, като е важно да се отбележи, че представените наблюдения не се ограничават само до предаване на тенденциозните идеологически лозунги, от които се ръководи съветският човек. В тях се открива съзнателният стремеж, доколкото това е възможно, обективно да бъде отразена и другата страна на „монетата“ – негативните последици и/или нередности, както и умишленото им пропускане от страна на съветската власт при конструирането на новата история на СССР.

Това обръщане на писателското внимание към Съветския съюз през междувоенния период изглежда логично и последователно, като се вземе предвид активното присъствие на образа на Русия в българската литературна традиция още от периода на Възраждането и след Освобождението – през митологемата за дядо Иван, цар Освободител и др.⁴ Русия се възприема като близка – закрилница и спасителка, но отношението към нея не е еднозначно – тя може и да изисква, да налага своите геополитически визии и влияния и дори да санкционира. Октомврийската революция от 1917 г. допълва и/или усложнява този образ, като налага оптиката на идеологическия дискурс върху всички сфери на обществения, политическия и личния живот в страната. Ето защо, преди да се пристъпи към непосредствените наблюдения на българските пътешественици, следва да се потърси тяхната предварителна нагласа към руската страна. Тя може да бъде свързана с един общ панславянски, но и русофилски сантимент. Пътничката от „В днешна Русия“ на Ана Карима прекарва година и половина в пределите на Съветския съюз, като още при първата среща с руснаците споделя радостта от чувството да се усещаш „свой“, „както някога“, сред „все същи съобщителен, сърдечен народ“ (Karima 1928, pp. 6 – 7). За персонажа от „В Съветска Русия“ на Христо Стойков става ясно, че посещава Ленинград и Москва през лятото на 1928 г. заедно с група американски учители, студенти, свещеници и лекари, като той определя себе си като „неутрален, но любящ руския народ наблюдател, който е бивал в царска Русия и се ползува добре от руски език“ (Stoykov 1930, p. 5). Що се отнася до героя от книгата „В страната на Съветите“ на Асен Златаров, който е гост на XV международен научен конгрес по физиология през 1936 г., чувството на предзададена симпатия е експлицитно изведено в думите: „Старото ми русофилство се оказа ненакърнено и намирам, че не съм сбъркал, като съм се обрекъл със симпатия на тая страна още от младенчески години. И тоя руски език, хубав и могъщ!“ (Zlatarov 1936, p. 79). И в трите книги се утвърждава разбирането за благонастроеност и приветливост на пътешествениците към руското общество и култура, в съчетание с неподправена любознателност спрямо промените, настъпили в Русия под ръководството на Сталин.

СССР се определя като „най-интересна днес страна на света“ (Karima 1928, p. 3), която ще разкрие „картина на небивало в историята социално преобразование“ (Zlatarov 1936, p. 145). Съветска Русия удивлява не само с декларирания в обществен и икономически план напредък, тя подбужда въображението на посетителя към предполагаемо неизчерпаемите възможности, които новият идеологически строй предлага на човека при съграждането на неговото „утре“. И още, в книгата на Асен Златаров могат да бъдат разчетени част от водещите идеи на литературния

кръг „Стрелец“, в който авторът членува – за самобитността на отделните народи („...идва ново. Защото историята заден ход не познава. И в това ново всеки народ ще внесе своята самобитност, своята отлика от общия шаблон“, Zlatarov 1936, р. 8), както и за залеза на западните култури и бъдещето, което ще принадлежи на славянските (вж. „Упадъкът на Западния свят според Шпенглер“, Galabov 1925). Разсъждавайки върху високата раждаемост в Съветския съюз и понижената за Европа, Златаров с убежденост изразява позицията си за „изгрева на новата цивилизация“, който принадлежи на „великия славянски океан“ и в частност – на онези, които „носят очакваното *утре*, а не на тия, които са захласнати в блясъка на своето *днешно* или *вчерашно*“ (Zlatarov 1936, р. 80, подч. А. Зл.). В Съветска Русия се провижда потенциалът да се превърне в основоположник на нови културни процеси, като тази пожелателна хипотеза се синхронизира с идеологическите постулати за построяването на светлото социалистическо бъдеще.

Яркото различие между СССР и Европа се извежда на преден план още при прекосяването на граничния пункт. Съветската граница не просто маркира територията на СССР, тя е затворена и добре укрепена с „телени мрежи – цели бастиони“ (Zlatarov 1936, р. 15). Границата се превръща във вододел между два несходни помежду си свята, зад която Русия се издига като крепост и войнстваща сила, която цели да „изнесе“ революцията отвъд пределите си. Погледът на пътешественика от книгата на Асен Златаров регистрира с внимателна съсредоточеност лозунгите при преминаването на влака под високата желязна арка: от външната страна – „Поздрав на трудещите се от Запада“, а от вътрешната – „Комунизмът ще смете всички граници“ (Zlatarov 1936, р. 15). Зад учтивото приветствие се спотайва нарастващата амбиция на съветската идеологическа машина. Приветствието към пролетариата, в неговата най-обща класова и наднационална принадлежност, има за цел да приобщи трудещите се към СССР, като тази цел може да бъде схваната двузначно – както по отношение на пътуващите работници към Съветите, така и към евентуалното отместване на границата на Запад. Но ако в посока към Запада комунизмът се стреми към „завладяване“ на нови територии, то в обратното направление границата се отличава с подчертано слаба пропускливост. Героят на Христо Стойков е подложен както на поредица от прецизни проверки по редовността на документите, причините и целта на пътуването, така и на бдително инспектиране на личния вещен свят, който пренася със себе си: „вам преглеждат щателно багажа, като зорко следят да не обогатите земята им с лишни предмети и да не внесете печатни произведения, които може да размътят главите на някои техни поданици“ (Stoykov 1930, р. 21). В земята, на която „принадлежи“ бъдещето, вносът на вещи, репрезентиращи традициите и светогледа на Стара Европа или нап-

редничавостта на Америка, се оказва забранен.

В контекста на предварителните очаквания може да бъде коментирана и пропагандата, от която се повлияват героите при пресичането на границата. Пристигането в Русия се осъществява под знака на страха от неизвестното. Делегацията от книгата на Христо Стойков, която навлиза от Финландия, е предупредена за „страшен глад, кражби, убийства, ежедневни улични разстрелвания“, както и за „липса на каквито и да били гаранции за личната безопасност“ (Stoykov 1930, р. 22), а героинята на Ана Карима, която пристига от Париж, с безпокойство си спомня за всичко чуто и четено по адрес на СССР в Европа: „Ей сега ще се запозная с хората от ГПУ (чеката), които строго ще ме разпитват защо съм дошла в СССР, готови да признаят във всяко твое забъркване шпионка и тогава – сбогом за вечно!“ (Karima 1928, р. 8). И макар чутото да не се превръща в част от индивидуалния опит на пътешествениците, които се радват на гостоприемство от страна на русите, съществен остава въпросът за истинността/актуалността както на разпространяваната зад граница информация, така и на видяното от новопристигналите предвид селективността на местата и забележителностите, които посещават.

При престоя в Съветска Русия персонажите от книгите на Христо Стойков и Асен Златаров следват конкретно зададени маршрути при развеждането на официалните делегации в Ленинград и Москва, а героинята на Ана Карима натрупва своите впечатления отново в столицата на Съветите и в Харков. Възстановила своя статут на водещ административен център след Октомврийската революция, Москва навлиза в процес на скоростно разрастване както в териториален план по хоризонтала, така и в строителен – с издигането на високи сгради по вертикала. „Така се строи сега нова Москва – тия здания от по четиринадесет етаж и това огромно чудовище –

„Палатът на Съветите“, което ще бъде най-голямото здание в Европа!“ (Zlatarov 1936, р. 99) – възкликва героят на Асен Златаров, който се превръща в свидетел на поставянето на началото на грандиозния проект за изграждане дворец на съветското правителство. Макар и никога завършен, Дворецът на Съветите може да се възприеме като израз на мащабните архитектурни визии за облика на „сърцето“ на „обетованата“ земя на комунизма, но и на властовата целеустременост монументът да се извисява не само над СССР, но и над Европа и САЩ.

Картината на бясно строителство в четиримилионната столица се допълва в книгата на Ана Карима от възприятието за стихийно движение по ключовите московски артерии. В центъра на вниманието обаче ще попаднат не само превозните средства, подчинени на колективния интерес за обществен и товарен превоз (трамваи, „огромни коли, натоварени със стоки за кооперациите“, Karima 1928, р. 12), но и образът на съветската тълпа:

Хората вървят бърже – личи, че всеки е зает. И Тверская улица, по която

в царско време минаваше само „чистата публика“ – аристокрацията, сега гъмжи от работен народ. И да искаш, не мож вървя денем полека: току ще те блъсне някой с думите „Какво си се заразхождал!“. Вечер, когато утихне пулсът на живота, може да се върви и бавно. Но денем... Ти сам го усещаш тоя пулс, който бие със страшна сила в Москва – бие за цялата страна, а речи го и за целия свят. Кове се тук образецът за нов живот... (Karima 1928, p.12)

Идеологическата матрица пренаписва цялостния изглед на столичния град – тя диктува развоя на инфраструктурата, зачерква традициите на царска Русия, подчинява умовете и телата на примерните граждани, запленинява и погледа на чужденката. В думите на героинята неусетно се вплита идеологическият дискурс за вярата, че съветският начин на живот ще се превърне в прототип на едно бъдещо общество, стъпващо върху идеалите за равноправие и всеобщо благоденствие.

По аналогичен начин се обрисова и образът на Ленинград. Бившата столица на Руската империя е влязла в коловоза на социалистическото преустройство, в нея се долавят сходни импулси на непресекващ кипнеж: „Има душа сега Ленинград и който не може да я почувства, изсушил е своята собствена душа!“ (Zlatarov 1936, p. 38). Но за разлика от Москва ликът на Ленинград се задава през незаобиколимото сравнение с някогашната аура на Санкт Петербург. По думите на пътника от книгата на Христо Стойков Ленинград „няма красотата и разкоша на стария Петроград“ (Stoykov 1930, p. 28). От пиедестала на „славна столица“ Ленинград се оказва детрониран до „търговски град, пристанище на морето“ (Stoykov 1928, p. 28) и „голям промишлен център“ (Zlatarov 1936, p. 39) в услуга на страната на Съветите. И ако имената Санкт Петербург и Петроград се асоциират с величието на царете и с представите за буржоазността на дворцовата аристокрация, то недвусмисленото Ленинград символизира почитта към непрежалимия Вожд, а оттам – и диаметралната идеологическа промяна на руската държавна система. Въздействиеният образ на града в книгата на Асен Златаров обаче се разгръща в мигновена последователност от несъчетаеми помежду си исторически срезове:

Стоя опрян на един от канделабрите в подножието на колоната на Александра и с премрежени очи гледам фасадата на Зимния дворец, разточително украсена с декорации, а жълтият цвят на фреската блести под лъчите на яркия ден. Сноват автомобили и пешеходци и в стройната динамика на един гигантски ритъм тъчат планетарните замисли на един нов свят. А мисълта ми спомня дните на кървави стълкновения и страшни резове, когато по същия тоя площад са тъчали пъклена мрежа куршумите на картечните и човешка кръв е багрела неговата настилка... (Zlatarov 1936, p. 25).

Мащабността на социализма в средата на 30-те години все още не от-

меня пищността на имперската традиция на града и с положителност не успява да заличи следите на произхода си от неудържимостта на революционния устрем.

Ключовата роля на революцията не остава подмината при изплитането на „ортодоксалния“ идеологически разказ на Съветска Русия. Новите музеи, в които се излагат вещи и сцени от раждането и изобретяването на съветския свят, изпълняват старателно своята възпитателна функция за просвещаване на широките маси „в духа на Ленина и ленинската идеология“ (Zlatarov 1930, p. 149). В тях се изковава митът за „борбата на потиснатите против царското самодържавие“, както и образът на гниещия по руските бастилии „жив погребан революционер във вериги, замислено навел се върху закованата о стената масичка с мъждеюща газова лампичка“ (Stoykov 1928, p. 30). Революцията се ражда в кръвопролитията, а фигурата на героя се утвърждава като единствената свидна жертва – очертана в изцяло положителен план на осъзната жертвоготовност и прегърнат морален дълг към промяната. В тази връзка е и коментарът на пътешественика от книгата на Асен Златаров при посещението на Музея на Революцията в Москва: да се посочат и „отрицателните страни през време на военния комунизъм и епохата, когато ГПУ бе неумолимият апарат за налагане волята на изпълнителния комитет на партията, за да може да се знае и опакото, през което се е минало, за да се стигне до сегашното равнище“ (Zlatarov 1936, p. 151). Революцията се описва избирателно от съветските културни институции, като охотно се пропускат всички онези моменти, които биха помрачили представите за нейната правдивост и предопределеност.

Градежът на новото съветско бъдеще на социалистическия човек не жали способности и средства при осъществяването на поставените цели. Една от знаковите поанти, изведена в пътеписа „В страната на Съветите“, се свързва тъкмо със схващането за неоспоримите крайности на възгледите, в които се развива руското общество: „В кипежа на бурни обществени събития се създава упорит фанатизъм“ (Zlatarov 1936, p. 44). Въпреки осезаемите лични пристрастия на героя на Асен Златаров към постиженията в научен и индустриален план на съветската власт, в изложения разказ за видяното се наблюдава и разсъдливата преценка за проблематичните пътища, по които СССР е поел.

Предложените за обект на разглеждане книги на Ана Карима, Христо Стойков и Асен Златаров откриват на читателя частични подстъпи към осмислянето на Съветска Русия през 20-те и 30-те години на XX век. Въпреки това изложените в тях пътешественически наблюдения се оказват важни с оглед на конструирането на българския поглед към СССР, изчистен от преки политически пристрастия или негодувания. При вглеждането в бурно протичащите промени, способстващи съграждането на съветския

строй, не бива да се подценява осъзнатият стремеж към критично вглеждане на писателите – не само да предават буквално видяното, но и да вникват отвъд него.

БЕЛЕЖКИ

1. Настоящото изследване е част от постдокторантски проект на тема „Съветският съюз: между идеологическия и критичния поглед (Аспекти на пътешественическия дискурс в българската литература от 20-те и 30-те години на XX век)“, подкрепен от Министерството на образованието и науката по Националната програма „Млади учени и постдокторанти – 2“.
2. Едва по-късно се утвърждава тезата за близостта между левия и десния тоталитаризъм (вж. книгата на Хана Аренд „Тоталитаризмът“ (1951), Arendt 1993), докато през междувоенния период все още доминира представата за различията между двете идеологии.
3. Ярък пример в това отношение е френският писател Андре Жид, който първоначално е страстен привърженик на Съветския съюз, но впоследствие излага безпокойствата си за лошите страни на Съюза в книгите „Завръщане от СССР“ (1936) и „Допълнения към завръщане от СССР“ (1937) – вж. Gide 1937, Gide 1938.
4. Образът на Русия в контекста на българската литература е задълбочено разглеждан в редица изследвания във връзка с националноосвободителните борби, конструирането на националната идентичност и памет. Вж. например книгата на Николай Аретов „Национална митология и национална литература. Сюжети, изграждащи българската национална идентичност в словесността от XVIII и XIX век“ (Aretov 2006), както и статиите му „Образи на Русия в българската книжнина от XIX век и техният политически контекст“ (Aretov 2012) и „Изковаването на мита за Русия. Райна българска княгиня“ (Aretov 2021) и др.

ЛИТЕРАТУРА

- АРЕНД, Х., 1993. *Тоталитаризмът*. Прев. от англ. Ирина Васева, София: Панорама.
- АРЕТОВ, Н., 2006. *Национална митология и национална литература. Сюжети, изграждащи българската национална идентичност в словесността от XVIII и XIX век*. София: Кралица Маб.
- АРЕТОВ, Н., 2012. Изковаването на мита за Русия. Райна българска княгиня. В: *LiterNet*, 16.02.2012, № 2, < <https://litenet.bg/publish8/naretov/rusiia.htm> >
- АРЕТОВ, Н., 2012. Образи на Русия в българската книжнина от XIX век и техният политически контекст. В: *Славяните: Общество, ре-*

лигия, култура. Юбилеен сборник, посветен на 60-годишнината на професор д-р Панайот Карагьозов. София: УИ „Св. Климент Охридски“, с. 83 – 92.

ГЪЛЪБОВ, К., 1925. Упадъкът на Западния свят според Шпенглер. В: *Изток*, № 2, с. 3.

КАРИМА, А., 1928. *В днешна Русия (Впечатления и мисли)*. София: Съгласие.

СТОЙКОВ, Х., 1930) *В Съветска Русия (лични впечатления и бележки)*. Ловеч: Драгол Мичев и син.

ЗЛАТАРОВ, А., 1936. *В страната на Съветите*. София: Ново училище.

REFERENCES

ARENDT, H., 1993. *Totalitarizmat*. Prev. ot angl. Irina Vaseva, Sofia: Panorama.

ARETOV, N., 2006. *Natsionalna mitologiya i natsionalna literatura. Syuzheti, izgrazhdashti balgarskata natsionalna identichnost v slovesnostta ot XVIII i XIX vek*. Sofia: Kralitsa Mab.

ARETOV, N., 2012. Izkovavaneto na mita za Rusiya. Rayna balgarska knyaginya. V: *LiterNet*, 16.02.2012, № 2, < <https://litenet.bg/publish8/naretov/rusiia.htm>>

ARETOV, N., 2012. Obrazi na Rusiya v balgarskata knizhnina ot XIX vek i tehniya politicheski kontekst. V: *Slavyanite: Obshtestvo, religiya, kultura. Yubileen sbornik, posveten na 60-godishninata na profesor d-fn Panayot Karagyozev*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, s. 83 – 92.

ARON, R., 1962. *The Opium of the Intellectuals*. Translated by Terence Kilmartin, New York: The Norton Library.

GALABOV, K., 1925. Upadakat na Zapadniya svyat spored Shpengler. V: *Iztok*, № 2, s. 3.

GIDE, A. (1937). *Return from the U.S.S.R.* Translated from the French by Dorothy Bussy. New York: Alfred A. Knopf.

GIDE, A., 1938. *Afterthoughts on the U.S.S.R.* Translated by Dorothy Bussy. New York: The Dial Press.

HOLLANDER, P., 2017. *Political Pilgrims. Western Intellectuals in Search of the Good Society*. London & New York: Routledge.

KARIMA, A., 1928. *V dнешna Rusiya (Vpechatleniya i misli)*. Sofia: Saglasie.

STOYKOV, H., 1930. *V Savetska Rusiya (lichni vpechatleniya i belezhki)*. Lovech: Dragol Michev i sin.

ZLATAROV, A., 1936. *V stranata na Savetite*. Sofia: Novo uchilishte.

SOVIET RUSSIA: ASPECTS OF IDEOLOGICAL READING (OBSERVATIONS ON TRAVEL BOOKS OF THE 1920S AND 1930S)

Abstract. The paper is focused on the representation of interwar Soviet Russia, which can be seen in Bulgarian travelogues – Ana Karima's "In Russia today" (1928), Dr Hristo Stoykov's "In Soviet Russia" (1930) and prof. Asen Zlatarov's "In the Soviets' Country" (1936). The country is presented in the process of constant change, during which the façade of the old monarchic Russia disappears behind the major architectural changes of Soviet Russia. The article analyses the travelers' attempts to be as objective as possible in their observations and depictions for the Bulgarian reader and to capture the current image of the ideological rebuild of the Russian reality.

Keywords: travelling; Soviet Russia; Ana Karima; Hristo Stoykov; Asen Zlatarov; Bulgarian interwar literature

✉ **Dr. Mariya Ruseva**

Web of Science Researcher ID: AAM-4625-2021

Department of Slavic Studies

Sofia University

15, Tsar Osvoboditel Blvd.

Sofia, Bulgaria

E-mail: m_ruseva@slav.uni-sofia.bg